

Castelán *a hecho*, galego *a eito*: dúas locucións de diferente fortuna

Luis González García

Universidade da Coruña

O propósito deste traballo é analizar e compara-las locucións adverbiais *a hecho* (castelán) e *a eito* (galego e portugués): a súa orixe, documentación histórica e tratamento nas diferentes obras lexicográficas. Despois de comproba-la equivalencia das dúas locucións, inténtase xustifica-las causas da distinta fortuna que cada unha tivo na súa lingua respectiva.

Palabras clave: fraseoloxía, locucións adverbiais, historia do galego, historia do castelán, lexicoloxía.

The aim of this paper is to analyse and compare the adverbial idioms *a hecho* (Castilian) and *a eito* (Galician and Portuguese). Their origin, historical documents and their treatment in different lexicographical works will be studied. After having ascertained the equivalence of the idioms under survey, the paper will conclude with the explanation of the causes that made each construction take a different path in their respective language.

Key words: phraseology, adverbial phrases, history of Galician, history of Castilian, lexicology.

1. *A hecho*

Luego me sacó en un plato una tortilla de huevos, que pudiera llamarse mejor emplasto de huevos.

Ellos, el pan, jarro, agua, salero, sal, manteles y la huésped, todo era de lo mismo. Halléme bozal, el estómago apurado, las tripas de posta, que se daban unas con otras de vacías. Comí, como el puerco la bellota, todo a hecho; aunque verdaderamente sentía crujir entre los dientes los tiernecitos huesos de los sin ventura pollos, que era como hacerme cosquillas en las encías (Aleman 1979).

O texto que máis arriba se transcribe chegou ás nosas mans por primeira vez nos anos iniciais de formación universitaria. Chamoume a atención sobre todo a expresión *a hecho* porque, sen a ter oído nunca en castelán, érame unha construción familiar de significado diáfano (polo que se verá máis adiante no apartado 2).

A locución figura recollida na última edición do DRAE (2001) coas seguintes acepcións:

1. loc. adv. Seguidamente, sin interrupción hasta concluir.
2. loc. adv. En conjunto, sin distinción ni diferencia.

Inclúese na entrada HECHO, CHA xunto con outras locucións como *de hecho*, *hecho y derecho*, *de hecho y de derecho*, formadas sobre o participio do verbo *hacer*.

1.1. Corpus e documentación

A existencia dos modernos córpora electrónicos e de tesouros lexicográficos facilitounos moito o seguimento desta locución que, como o Guadiana, cruza intermitentemente o territorio histórico da lingua española, con máis treitos subterráneos ca superficiais, sempre en perigo de desaparición.

Así, o CORDE (*Corpus Diacrónico del Español*, que contén uns 250 millóns de formas desde as orixes da lingua ata 1974) permítenos documentalo modismo en 41 ocasións, repartidas nos seguintes períodos:

Idade Media: un documento datado en 1277. Séculos XVI-XVII: 30 documentacións, que abarcan (salvo unha excepción de 1667 localizada nas Filipinas) desde o ano 1508 ata 1627. Século XX: 10 aparicións (que, en realidade, se corresponden só con tres documentos, o último de 1960).

O outro corpus académico, o CREA (*Corpus de Referencia del Español Actual*, que incorpora case 160 millóns de formas producidas entre 1975 e a actualidade) recolle soamente un exemplo de 1996.

Como se pode apreciar, sobre dous córpora de tan considerable extensión, un inventario de 42 casos repartidos ó longo de tantos séculos supón unha frecuencia relativa e absoluta mínima. Outros repertorios electrónicos achegan aínda menos documentación e case toda incluída nos dous académicos citados¹. Evidentemente, esta situación é cando menos curiosa. Trátase dun caso único de supervivencia, que nos recorda a dun animal a piques de se extinguir que, coma o celacanto, prolonga a súa existencia por séculos e séculos.

En efecto, a primeira documentación, como acabamos de indicar, data de 1277, douscentos trinta e un anos antes da segunda²:

¹ En <http://wordtheque.com> documéntanse tres exemplos non incluídos nos córpora citados, todos tamén do século XVI:

Y siendo reprehendido de ello por Alonso Osorio, corregidor de la dicha ciudad, se descompuso el dicho comisario muy desacatadamente contra el dicho corregidor, y dijo que había de llevar a hecho todas las mujeres que la dicha ciudad y luego a sus maridos (Toribio Medina 1956).

Eso también me fue hecho / en casa de un abogado / porque dixere ser pecado / de entrambas partes a hecho (Castillejo 1999).

A todo cristiano - os dais liberal./ Por primo ni hermano -no torcéis de leal./ Usáis de virtud - con todos a hecho. Y la ingratitud - os hace despecho (Castillejo 1999).

² Mais ou menos pola mesma data, temos un exemplo de interpretación dubidosa:

El Rey don fernando como dicho auemos estonce en burgos ouo de acaesçer que adoleçio muy mal & por Razon quela tregua que auie el Rey de granada conel era ya salida & don aluar perez que se solie

*Et yo oue sennalado tiempo a passado una lamina que non es tal como esta encertedumbre de muchas cosas de las que salen por ella a fecho*³ (Maestro Bernaldo 2003).

Fóra deste caso illado, o núcleo da documentación relativa a esta frase dátase no cento longo de anos que transcorre entre o comezo do século XVI e o primeiro cuarto do XVII. As circunstancias que rodean a aparición de *a hecho* (autor, tema, lugar, contexto lingüístico de aparición) merecen que nos deteñamos un momento porque ofrecen, dentro da súa escaseza, datos interesantes:

En primeiro lugar, polo que se refire a autores e xéneros, a forma aparece en textos anónimos, como as seguintes *Ordenanzas*:

Y en esta pena caigan qualquiera persona o personas que ascoxeren las truchas o peçes e sardinas e caça e otra cosa qualquiera para vender, salbo que lo bueno o comunal baya todo a hecho (Anónimo 1930).

Y que los tales oficiales que fueren ha hallarse presentes a mondar el dicho monte, comiencen por una parte y lo lleven todo a echo de manera que donde acabaren un año de mondar el dicho monte [...] comiencen el año adelante (Anónimo 1940).

Os textos de carácter literario constitúen, con 11 sobre o total de 30 aparicións do período, o grupo cuantitativamente máis numeroso. Entre os autores que empregan a fórmula figuran algúns dos escritores máis importantes da literatura española (xa mencionamos a Mateo Alemán, ó que deben engadirse Alfonso de Valdés, Malón de Chaide, Feliciano de Silva, A. de Ercilla, L. Barahona de Soto, J. Ruiz de Alarcón e Garcilaso de la Vega, entre outros de menor relevo):

parar a fecho desa frontera era ya muerto mando el Rey adon alfonso su fijo que se fuese (Afonso X 1995).

Non parece, sen embargo, que aquí nos topemos coa locución que nos ocupa senón máis ben con outra expresión comodín moi utilizada nos escritos alfonsés (*fecho de*): *fecho de armas, fecho de caallería, fecho de los moros, el fecho de Çamora o de Argón*, etc. Tomando como base o CORDE podemos recoller estas dúas citas que nos ilustran o variado dos empregos desta expresión: “Tolomeo...ffabló más alto en fecho de los çielos et de las estrellas que otro que ffué” (*Setenario*), “Et que tornasse a penssar en fecho de los caualleros & del pueblo” (*Estoria de España II*). En apoio desta conclusión cabe mencionar que na tradución galega deste texto a equivalencia é *a feyto de* (“que se soya a parar a feyto desta fronteyra”, citamos pola edición de R. Lorenzo 1975: 830) e noutras versións posteriores aparece “a los fechos de la frontera” (R. Lorenzo 1975: 830, n.8). A construción *pararse a hecho de* ou *pararse a feito de* parece fixada nas dúas linguas medievais, como se aprecia nos seguintes exemplos obtidos do TMILG (os dous figuran nun documento de 1320 recollido en López Ferreiro 1901).

Et se o elles non quiseren fazer que o Arcibispo se pare a feyto do Concello et os aiude a defender.

Et uiindo contra ellas ou contra cada hua dellas o que deus non mande.' estes sex caualeyros nonsse deben a parar a feyto do Arcibispo et Cabidoo para aiudallos.

³ *La lámina es una “plancha delgada de metal, marcada con ciertas unidades que se emplean en hacer calculaciones relativas a las astronomía, que forma una parte principal del astrolabio”* (Kasten e Nitti 2002, s.v. LÁMINA). Estes autores engaden a seguinte cita do *Libro del saber de astronomía* (datado no mesmo ano de 1277): *los nombres deste estrumente son estos. la madre. & la red. & ell alhidada. & la llaue. & el cauallo. & la madre es la lamina que es sennalada de ambas las partes. & la una parte es do son las longuras. & las ladezas. & la otra parte; do es la yguación del sol.*

No que segue, cada cita vai seguida da fonte sinalada no corpus correspondente.

*Úrsula, desposada y virgen pura, / mostraba su figura en una pieza / pintada; su cabeza allí se vía / que los ojos volvía ya espirando. / Y estábate mirando aquel tirano / que con acerba mano llevó a hecho, / de tierno en tierno pecho, tu compañá*⁴ (Vega 1985).

¡Pues es verdad que tenían respecto a los obispos o a los cardenales! Por cierto, no más que si fueran soldados como ellos. Pues ¿iglesias y monesterios? Todo lo llevaban a hecho, que nunca se vio mayor crueldad ni menos acatamiento ni temor de Dios (Valdés 1992).

Ya, pues, del cuerno izquierdo y del derecho / de la vitoria sanguinosa usando, / con furia inexorable todo a hecho / los van por todas partes degollando (Ercilla 1993).

¿Sabes qué tema sospecho / que hará olvidar cualquier mal? / Arseno: ¿Qué tema? Di. / Sancho: Decir mal / de todo cristiano a hecho; / que puede un discreto dar / mil juicios, por tener / licencia para poder / hartarse de murmurar (Ruiz de Alarcón 1957).

Finalmente, a locución aparece noutros documentos variados. Entre estes hai textos de tipo ensáístico ou didáctico (sobre agricultura, oficios, astronomía, lexislación, cartas, etc.) pero sobre todo textos historiográficos (que ocupan o segundo grupo por orde de importancia, 9 documentos relativos á historia das ordes relixiosas, á conquista de América e Filipinas, etc.):

Y todos los vendimiadores no saben discernir & apartar y avn que lo sepan (segun son en lo ageno pesados y maliciosos) no lo hazen como deuen. pues si a hecho lo quieren coger o por que el tiempo no da lugar o por que el señor dela viña no puede o no quiere tanta dilacion si no cogerlo todo junta mente sin escoger o apartar: es forçado que lo vno vaya muy maduro y avn passado: lo otro verde y avn agrazeño por que no todo madura igual mente en vn tiempo (Alonso de Herrera 1995).

Començose la conuersion con la conquista, pero conuertíanse pocos por atender los nuestros a la guerra y al despojo, y porque hauía pocos clérigos. El año de veynte y quatro se començó de veras con la yda de fray Martín de Valencia y sus compañeros; y el de veynte y siete [...] se lleuó a hecho, ca huuo muchos frayles y clérigos (López de Gómara 2002).

Juntó çien arcabuzeros y mandóles que entrasen en el esquadron de a cauallo, pues estáuamos todos mezclados. y que mirasen por Gonçalo Piçarro, y que a todos los demás tirasen a hecho (Pizarro 1986).

Thenia la Audiencia prohibido que las ciudades ni Cabildos no enbiasen a castigar ningunos yndios por graves delictos que hiziesen, atento a los excesos que en el castigarlos se cometian, porque tanta pena se dava al ynocente como al culpado (..) y no avia guardar tela ni termino de juizio en cosa ninguna, sino discurrir por las poblazones a hecho, donde pagavan chicos y grandes, varones y mujeres (Aguado 1916-1917).

Pienso sin duda, que ha sido esta una de las casas donde ha auido grande numero de santos, y que los pudieramos escriuir, poco menos a hecho, y agora se muestran buenas reliquias en los que viuen (Sigüenza 1907).

⁴ Refírese ó martirio de Santa Úrsula e as once mil doncelas que a acompañaban a mans das tropas de Atila en Colonia, ano 352.

Y a mí ver tenéis razón, por la dificultad que ay en hallarse roca con tales requisitos que puedan salir d'ella buenos antojos. Y, assí, tengo por mejor acogerse a lo más seguro, pues tenemos experiencia que de el espejo salen a hecho todos los antojos excelentes, y, de la roca, no salen siempre como se dessean, por la mucha desigualdad que tiene (Daza de Valdés 1999).

Destá respuesta entendieron la resolución que traían los Españoles, y della la preuencion de sus animos para los peligros que ellos podían oponer preuistos ya a su cuydado. Y que no venían deribados a dar alguna embestida, ó al bazo, cuyo rigor, como instantaneo lo podía la aduertencia diuertir, sino a hecho, a correr sus tierras, y seguir su ruina por el rastro (Combés 1897).

Desde o punto de vista diafásico, logo, alternan textos elaborados coidadosamente, como obras literarias, con narracións, cartas ou relacións redactadas sen moita preocupación estilística:

Convertido en ceniza, el aureo techo / Vino al suelo su inmensa pesadumbre. / Allí muriera todo el pueblo a hecho, / Si por diversas partes no acudieran / A remediar el peligroso estrecho (Cueva 1917).

Y como no todas las piedras crían plata, sino las menos, viene a ser la diferencia de los minerales a lo demás que no lo es, por criarse en ellos este género de piedra, y como asimismo en ellos no es todo a hecho metal, así como está sin diferencia, sino también lo menos, viene a ser causa de otra segunda diferencia y de que haya distinción de lo que es veta de metal a lo que no lo es (García de Llanos 1999).

Unha cuestión interesante é a da procedencia xeográfica dos textos. De acordo co apuntado en liñas anteriores, hai algúns documentos redactados en Hispanoamérica (no que hoxe son Colombia, México, Chile ou Venezuela) e Filipinas. Con todo, evidentemente, a inmensa maioría localízase na Península. Non nos podemos deter na localización do lugar de nacemento de tódolos autores, pero si nos parece significativo que un número considerable dos textos e dos seus redactores se sitúen na súa franxa occidental peninsular: occidente de Salamanca e Extremadura (vilas de Béjar, La Alberca, Las Hurdes e Las Batuecas; de Ciudad Rodrigo eran orixinarios Feliciano de Silva e Cristóbal de Castillejo; de Trujillo, Pizarro). En Galicia naceu o navegante Pedro Sarmiento de Gamboa. Máis adiante veremos que unha das últimas documentacións de *a hecho* (Seco, Andrés e Ramos 1999) recóllese no diario *Odiel* de Huelva.

A hecho é unha locución adverbial e, como tal, debe acompañar sempre a un verbo, sobre o que actúa como complemento de modo (co significado de 'sen escoller ou sen distinguir') ou de tempo (na acepción menos abundante de 'inmediatamente').

Con valor modal, o corpus manexado mostra unha clara solidariedade da frase que nos ocupa co verbo *llevar*, ata o punto de que a construción *llevar a hecho* nas súas diferentes formas flexivas representa un terzo das aparicións (concretamente 12). Un tópico intemporal é o de que a morte leva a todos sen distinción, o Padre Francisco de Ávila lémbrañolo (por dúas veces) na súa obra *La vida y la muerte o vergel de discretos*:

Baste que a todos a hecho los llevó mi buen tirar (Ávila 2000).

Nobleza y rusticidad / quieres que te paguen pecho; / no distinguir qualidad / es por cierto muy mal hecho; / todo lo llevas a hecho, / a todos doman tus frenos, / a los malos y a los buenos / sentencias por un derecho (ibid.).

Velaquí outros exemplos de *llevar a hecho*:

Hicieron tanto alboroto en la fortaleza estos ministros de Satanás, andando en estas bregas, que todos los vecinos que estaban dentro presos tuvieron por cierto los habían de llevar a todos a hecho como al maese de campo (Simón 1992).

C. ¿Qué intención piensas tú que tenía en esso el Papa?

M. Mira, Carón, aquí no diximos sino que hablaríamos de las diferencias entrel Emperador y el Rey de Francia. Si tú no lo has por enojo, dexemos lo del Papa para otro día.

C. Yo más quisiera que lo lleuáramos todo a hecho, mas pues tú assí lo quieres, dime agora, ¿qué causas daua el Rey de Francia para escusar el rompim[ie]nto de su fe? (Valdés 1993).

Celadas, picas, bárbaros arrolla, / Por todos va, llevándolos a hecho, / Sin que repare o mire quien le hiere, / Que ya morir, matando, sólo quiere (Oña 1917).

No tuvo respeto a linaje ni edad, sino que igualmente segaba las gargantas del niño inocente y de la tierna doncella, del viejo cansado y del joven orgulloso, llevándolo todo a hecho, entregándolo todo en manos del cruel enemigo y bárbaro tirano (Malón de Chaide 1930).

Seguen en orde decrecente os verbos *ir* e *llenar* (dúas aparicións) e, cunha soa documentación, *comer*, *coger*, *discurrir*, *tirar*, *degollar*, *morir*, *considerar*, *ser*, *decir*, *escribir*, *salir* e *venir*:

Que para que la predicacion fuese de provecho importaría tomar una partida junta aunque fuese necesario traer predicadores de fuera del Reyno de Valencia porque sino se llena una comarca a hecho aunque se convierta alguna parte luego los otros trataran de pervertir a los convertidos (Boronat y Barrachina 1992).

SENSUALIDAD. Tu camino es tan estrecho / que muy pocos por él van, / el mío ancho y derecho, / sin trabajo y sin afán, / y así todos van a hecho (Horozco 1975).

El cuerpo del sermón ha de ir arreo por el Evangelio adelante levantando o sacando de cada sentencia o cláusula o palabra dél y siguiéndola. Digo arreo, no porque no se puedan saltar o dexar algunas cláusulas sin considerar, que no es menester considerarlas todas a hecho (Terrones del Caño 1960).

Pola contra, as dúas documentacións con significado temporal aparecen cos verbos *llevar* (tamén aquí), *pelear* e *comenzar*:

Y passando el emperador adelante, topó a la donzella Carmela y, abraçándola, dixo: "Como ventís, os tengo de llevar a hecho" (Silva 2002).

Salieron al camino, dos leguas, muchos y a su manera bien armados y hechos escuadrones. No pelearon a hecho, sino tornáronse al pueblo escaramuçando, con pensamiento de meter y matar allá los enemigos (López de Gómara 2002).

De manera que Topa Inga comenzó a hecho a renovar la conquista y tiranía de todos sus pasados y de su padre (Sarmiento de Gamboa 1943).

Pasado o século XVII, a expresión non se volve documentar nos cónpora académicos ata ben entrado o século XX. O CORDE recolle para este período 10 exemplos datados entre 1921 e 1960, en tanto que o CREA só inclúe unha documentación, do ano 1996. Así, vemos unha considerable redución na frecuencia da forma, redución que non só se manifesta no menor número de aparicións (significativo é o caso do CREA respecto ó CORDE cunha proporción 1/40) senón tamén na maior concentración nuns poucos documentos (en realidade as 10 aparicións do CORDE concorren en só tres documentos) e na maior restrición no tipo de obras e no contexto verbal: os once casos do século XX aparecen en catro obras de agricultura e gandería, ata o punto de que semella terse convertido nun tecnicismo especializado, limitado na práctica á expresión *corta a hecho* (os dez casos rexistrados no CORDE):

Las cortas pueden practicarse por dos métodos, de un modo continuo o discontinuo: el primero tiene lugar por superficies, y el segundo por pies de árboles; y sin entrar en más detalles diremos que en los pastizales arbolados se empleará el primer método o cortas a hecho o mata rasa, solamente cuando deba desaparecer algún bosque o el arbolado, y el segundo o cortas por entresacas cuando se deban conservar y tienden también a favorecer el crecimiento del arbolado en pie y a provocar la diseminación (González Vázquez 1944).

Cortas a hecho. Se cortan todos los pies, sin ninguna excepción, y se repuebla después artificialmente (Ximénez e González 1951).

En los tres casos son distintas las modalidades o métodos que se pueden seguir en la explotación o "corta", v. gr., en monte alto: "a hecho" seguida de repoblación; por fajas o bandas; de aclareo sucesivo; por entresacas; regularizadas pie a pie; por bosquetes; por masas mezcladas, etc. (Pérez Sáenz 1960).

no documento rexistrado no CREA, en cambio, a expresión aparece con outros verbos, *desbrozar* e *preparar*:

Se hace la siembra por toda la superficie o en fajas. Para ello, naturalmente, se habrá desbrozado y preparado el suelo a hecho o en fajas respectivamente (Ederra Induráin 1996).

Esta restrición ó ámbito agrícola parece anunciada xa na documentación anterior. Como se recordará, varios dos documentos datados nos séculos anteriores enmarcábanse neste ámbito (viticultura, caza e pesca, tala dos bosques).

1.2. Tratamento lexicográfico

A pesar da súa escasa frecuencia, o feito de ser utilizada por algúns dos máis importantes escritores do período clásico da literatura española fai que a expresión *a hecho* se recolla nas primeiras edicións do *Diccionario de la Real Academia Española*. Ausente no *Diccionario de Autoridades* e da tradición lexicográfica anterior, a locución é recollida na primeira edición do *Diccionario de la lengua castellana* (DRAE 1780, s. v. HECHO, CHA), onde só se recolle unha das acepcións que a caracterizan:

Á HECHO, mod. adv. Indistintamente, sin hacer diferencia. Indiscriminatim, sine discrimine.

A consulta do *Nuevo Tesoro Lexicográfico de la Lengua Española* (NTLLE) permítenos seguir dun xeito doado a historia e evolución desta forma na lexicografía española. Así,

podemos comprobar que as dúas seguintes edicións do DRAE (1783-1791) seguen literalmente a esta primeira. É na cuarta edición (1803) cando se redactan as dúas definicións que chegarán ata os nosos días e que recolleemos ó comezo deste traballo, sen máis modificacións que as de adaptación ás novas normas de acentuación (1884 e 1914), a supresión das respectivas equivalencias latinas (*incessanter, indiscriminatim*), en 1859, e a inclusión da etimoloxía, que oscilará entre o latín *factus* (1884), o antigo *fecho* (1914) e de novo *factus* (desde 1956).

O NTLLE móstranos, igualmente, que os lexicógrafos decimonónicos e de principios do século XX, por regra xeral, non fixeron máis que copiar literalmente as dúas acepcións académicas (Núñez de Taboada 1825, Gaspar y Roig 1855, Zerolo 1895 e Pagés 1914). Entre as pequenas modificacións cabe citar ó ilustre gramático V. Salvá, que no seu *Nuevo diccionario de la lengua castellana* (1846) só recolle a primeira acepción. Pola súa parte, Rodríguez Navas (1918) simplifica as definicións, o que non impide comprobar que a fonte segue sendo a académica: “sin interrupción, hasta terminar || Por junto”. Neste grupo, Pagés (1914), sen apartarse da douda institución, ten o mérito de incorporar unha cita á primeira acepción académica, de Tomás Antonio Sánchez (1723-1802), correspondente pois a un período, a segunda metade do século XVIII, do que é a única documentación de que dispoñemos:

¿Si quería impugnar la Carta de Paracuellos con algún método, tenía más que embestirla página por página, ó número por número, pues todos los documentos están numerados, impugnados todos á hecho, cuando tuviesen qué, etc.?

Entre as innovacións cabe destacar a Domínguez (1853), que presenta unha única acepción (“incontinenti, al instante, sin demora”) non rexistrada polos académicos pero que si documentamos máis arriba en tres textos, como se recordará.

Polo que se refire ós dicionarios modernos, cabe destaca-lo completo *Diccionario del español actual* de Seco, Andrés e Ramos (1999), que, baixo a definición ‘seguidamente o sin interrupción’ e a marca de uso “raro”, ofrece como complemento unha nova cita, valiosa por ser esta, xunto coa mencionada do CREA, a única documentación posterior a 1975. Trátase dun texto de N. Dorado aparecido no diario *Odiel* de Huelva (16/1/77, 29)⁵:

Ahora es cuando ocurren esas cosas raras con las perdices, eso de verlas parar ahí, ir a hecho y no encontrar ni rastro de ellas, tal si las hubiera tragado la tierra.

1.3. Orixe da expresión

Unha cuestión que aínda non tratamos é a da orixe desta locución. Tódolos dicionarios anteriormente mencionados inclúen *a hecho* na entrada HECHO, nalgúns casos especificando que é o participio de pasado irregular do verbo HACER ou especificando a súa etimoloxía, que se podía remontar, como mencionamos xa, ó latín *factus* ou á forma medieval *fecho*.

Agora ben, o significado desta expresión non parece gardar relación con ese verbo, ó contrario que outras expresións fraseolóxicas do tipo de *de hecho, hecho y derecho, de*

⁵ Recóllese literalmente en Seco, Andrés e Ramos (2004).

hecho y de derecho, a lo hecho pecho, a hecho y contra derecho, de dicho y de hecho, a hecho y pago e outras moitas que recollen os dicionarios⁶. Na nosa opinión o que se produce é unha homonimia, homófona máis que homógrafa, entre dúas formas que nada teñen en común. En efecto, como intentaremos demostrar nas páxinas que seguen, a base da locución debe buscarse máis ben no antigo substantivo *echo*, documentado —aínda que escasamente— desde practicamente a orixe do idioma.

Para xustifica-la nosa opinión, utilizaremos dous argumentos de distinto tipo: empezaremos facendo unha análise da palabra mencionada e, en segundo lugar, procederemos a realizar unha comparación entre a forma que nos ocupa e o seu equivalente galego e portugués, *a eito*, que nos proporcionará —cremos— a confirmación definitiva.

1.4. *Echo*

Como acabamos de mencionar, o termo *echo*, co significado de 'tiro, lanzamento', documéntase en castelán desde a Idade Media. Aínda que de escaso uso, esta palabra relaciónase cunha familia léxica moi abundante: trataríase, segundo fundados argumentos, dun substantivo relacionado co verbo *echar* (<lat. *iactare* ou máis ben da variante vulgar **iectare*, DCECH, s.v. ECHAR), lexema do que procede unha extensa lista de derivados cultos e patrimoniais (cast. *desechar, jaculatoria, jactarse*, etc., gal. *deitar, xeito, rexeitar*, etc.).

Estes autores, Coromines e Pascual, ofrecen as primeiras documentacións desta forma en tres importantes obras literarias do século XIII. Como nos casos anteriores citaremos polas edicións manexadas polo CORDE:

Tienes grandes aueres en uno aiuntados, / Azemilas & carros & camelos cargados. / No lo tengo por seso aueres tan granados / Meter lo a uentura a un echo de dados (Anónimo 1995).

El jueves de la cena, fecha la refección, / fue el traïdor falso bastir la traición, / apartóse don Christo de la su criazón, / quanto echo de piedra fue fazer oración (Berceo 1992).

⁶ Algúns exemplos destas expresións:

¡Miserable y desdichado aquel que por más fausto del mundo y querer dejar ensoberbecidos a sus hijos o nietos, a hecho y contra derecho, hinchere su casa hasta el techo, dejándose ir condenado! (Alemán 1987).

Reelabora así este autor o refrán *A tuerto o a derecho, nuestra casa hasta el techo* recollido na tradición paremiolóxica española e, incluso, citado na *Celestina* ("PÁRMENO. [...] No querría bienes mal ganados. CELESTINA. Yo sí. A tuerto o a derecho, nuestra casa hasta el techo" (Rojas 2000).

"Y de oy más, pues no me querrá restituyr, será bien que andemos a hecho y pago" (Rodríguez Florián 1996).

Decir no a la Constitución es decir no a la entrada de Turquía en la Unión Europea. De todas la contradicciones del momento, ésta, sin duda, se lleva la palma. Porque no existe, ni de hecho ni de derecho, la menor relación entre los dos asuntos (*El País*, 30/04/05, 4).

Y "disconforme" con la sentencia, "por no ajustarse a hecho y a derecho", asegura que será recurrida ante la Audiencia Provincial (*ABC*, 28/05/1989, cit. apud CREA).

E aconteció que un conde, el más poderoso de los de su tierra, a quien él hizo muchas desonras de dicho e de hecho [...] buscó manera de engaño en cuál manera se podría dél vengar (Anónimo 2003).

Luis González García

E el Rey basteciera bien aquel castiello & non era mayor de un echo de piedra & era quadrado & en cada quadra auie una torre mas la una era mayor que las otras (Anónimo 1995).

A consulta do CORDE permite engadir catro exemplos máis desta esporádica palabra, ó tempo que limita a súa vixencia ós anos finais do século XIV, con tres citas de Juan Fernández de Heredia:

Aqueste iuyzio mismo damos aquel que en bofordo, o en trebeio de bodas, o por echo de astil, o de piedra, o de saeta, omne matare o otro danno fiziere (Anónimo 2000).

Et quando los barbaros leuataron senyal de la batalla, creyendo que los romanos fuyesen, & uenjan ardidament por tomarlos, porque eran cerca de vn echo de arco (Fernández de Heredia 2002).

Los Romanos puyaron por medio de aquellas altezas aspras sinen nengun empachamiento sino el aspreza del camino. mas quando ellos fueron puyados tanto como un echo de dardo trobaron muyt grant fuerça de gent de todas maneras (Fernández de Heredia 1995).

Pero los que tenian la mediana batalla no si eran ahun açercados sino entroa un echo de sayeta (ibid.).

O primeiro lexicógrafo en recoller esta forma foi o ilustre libreiro e gramático V. Salvá no seu *Nuevo diccionario de la lengua castellana* (1846), que a inclúe como forma xa desaparecida :

† ECHO, m. ant. TIRO, la acción de tirar. | ECHO DE DADOS. loc. antigua. Vuelta de dado, casualidad, contingencia.

O feito de exemplificar coa secuencia *echo de dados* parece indicar que a fonte desta inclusión é o *Libro de Alexandre*, editado por Tomás Antonio Sánchez en 1780 e reeditado por Eugenio de Ochoa en París en 1842 (Alborg 1970: 133, n. 65). Cabe citar neste sentido que en 1830 D. Vicente Salvá traslada o seu exilio londiniense a París, onde funda unha casa editorial na que publicará o seu dicionario en 1846 e outras importantes obras. Posteriormente repiten case literalmente a definición de Salvá Gaspar y Roig (1853) e Domínguez (1869) (NTLLE, s.v. ECHO). Curiosamente, neste caso a Real Academia Española non introduciu a entrada no DRAE ata moi avanzado o século XX (na edición de 1970). É paradoxal que un dicionario de uso inclúa unha forma desbotada tantos séculos atrás, pero sen dúbida a falta dun dicionario histórico determina que o DRAE sexa entendido como o tesouro pancrónico da lingua española:

Echo. (del lat. iactus.) m. desus. Tiro, lanzamiento (DRAE 1970).

Este *echo*, de tan escasa documentación, pode perfectamente se-la base da expresión que aquí analizamos. Desde o punto de vista da fonética histórica nada impide esta equiparación. Antes ó contrario, *echo* é o resultado esperado de *iactus*. Semanticamente, a relación co verbo *echar* tampouco presenta especiais dificultades que impidan esta vinculación. Con todo, a existencia dun equivalente galego e portugués, moito máis documentado, levaranos a matizar estas afirmacións.

2. A eito

En efecto, todo o que na forma *a hecho* é escaseza, convértese en *a eito* nunha expresión prolífica, característica do galego, recollida desde as primeiras tentativas lexicográficas de Frei Martín Sarmiento (1745-55 [1973]) e documentada ó longo de toda a historia da lingua (todo o que é posible para unha lingua que durante séculos careceu de tradición escrita):

A eito. V. g.: muere mucha gente a eito en tal lugar, esto es, arreo y sucesivamente. Se debe escribir heito, pues viene de hito o fito; pues se dice: seguir todas las casas de una calle a hita, esto es, en fila (Sarmiento 1745-55 [1973]: 426).

O *Diccionario de diccionarios* (Santamarina 2003) permite comprobar que esta locución tivo entrada na maioría das obras lexicográficas do galego.

O substantivo *eito* figura xa no primeiro dicionario publicado (Rodríguez 1863) cunha acepción que repetirán máis ou menos modificada os posteriores:

Pedazo de tierra repartido en tareas por medio de sulcos como en una heredad á labradío, ó á voluntad como en un prado, monte, etc., cuando se siega la yerba ó cortan los tojos al ir y volver hasta concluir (Rodríguez 1983, cit. apud Santamarina 2003, s.v. EITO)

Filgueira et alii (1926) engade unha nova acepción, derivada da anterior: “serie de cosas seguidas” (cit. apud Santamarina 2003, s.v. EITO) e Carré (1928-1931), outras dúas: “serie de cosas tomadas conforme vienen a la mano”, “trabajo que se ejecuta sin descanso hasta terminarlo. Seguido”⁷.

A frecuencia de aparición deste substantivo non é moi grande. O CORGA (que incorpora 17,5 millóns de formas aparecidas en textos publicados desde 1975 ata a actualidade) non rexistra ningunha aparición para *eito* como substantivo autónomo. Pola súa parte, o TILG (que abarca desde 1612 ata a actualidade) recolle 21 (pero máis da metade, 11, concéntranse en obras de Neira Vilas), das que citamos algún exemplo:

Non sinto máis que non poder estar aí coas rapazas. De boa gana collía a aixada e levaba o meu eito con elas (Lesta Meis 1930).

Sequera a ver se boto este eito fóra, que sempre me queda de menos para mañán (ibid.)

Grau a grau foi caendo, e eito a eito, a semente na terra (Iglesia Alvaríño 1961).

Traballa nunha casa maioritaria de tecidos. Leva nela un eito de anos (Neira Vilas 1982).

Brizados polo viño metíamo-nos no pracer dos falares. El non quixo abandonar o eito teosófico (García Trigo 1998).

Derivados de *eito* son *eitar* (“producir utilidade o beneficio un cultivo o produto” segundo A. Otero 1977, s. v. DEITAR) e *eitada* (Carré 1972: “tarea, porción de traballo

⁷ E. Rodríguez González (1958-1961) precisa que se trata dun traballo agrícola (“Faena agrícola que se ejecuta sin descanso hasta terminarla”).

ejecutado por una o más personas en un tiempo determinado”, e Rivas Quintas 1978⁸), de distribución xeográfica restrinxida.

Con todo, o substantivo *eito* permanece principalmente debido á súa presenza na locución adverbial *a eito*. Esta é a expresión fraseolóxica que encontra a súa equivalencia exacta na castelá *a hecho*, tanto no significado como na constitución formal. Aínda así, a fórmula galega presenta considerables diferenzas, sobre todo no que se refire ó uso, como máis adiante se comprobará.

O incompleto *Diccionario gallego-castellano* da R.A.G. (1913-1928) é o que, na nosa opinión, ofrece un mellor resumo de conxunto das acepcións de *a eito*:

- loc. adv. A troche y moche. Sin consideración, reflexión ni advertencia.
2. Sin escoger, sin excepción, sin reparar, sin diferenciar, sin distinguir unos con otros.
3. Sin interrupción, seguidamente, continuamente, a hilo, sin dejar nada.
4. A granel, en abundancia, a montones, en gran número.

Comprobamos que, salvo a última acepción, as outras están presentes na expresión castelá. Desde este punto de vista semántico, o significado básico a partir do que se pode deriva-lo resto é o que aparece como único no *Diccionario da Real Academia Galega* (1997):

A eito. *loc. adv.* Seguido, de xeito ordenado e sen deixar nada atrás, sen escoller. *Apaña as mazás a eito. Seg a eito, non deixes nada atrás.*

Así, unha tarefa típica do campo é a recolección de patacas. Nun primeiro momento apáñanse a eito nas leiras (é dicir, todas as que se van atopando avanzando en orde); posteriormente, con máis calma, escóllense na casa ou no cuberto segundo o tamaño ou caste, entre outras características.

Do anterior dedúcese que a eito implica cantidade, abundancia, en canto que implica ausencia de selección.

Pola mesma razón, o sema “seguido” pode desenvolverse, orixinando a acepción “de seguido, logo, en seguida, rapidamente”.

A voz *eito* e a locución *a eito* son comúns tamén no portugués e, como tales, figuran nos principais dicionarios desa lingua con acepcións idénticas ás do galego (Nascentes, 1967, Houaiss et alii 2001, Academia das Ciéncias de Lisboa 2001, etc.).

Polo que respecta ó uso, *a eito* é unha das unidades fraseolóxicas de maior antigüidade e frecuencia de aparición, desde a súa primeira documentación que, segundo cremos, é un pouco anterior a aquela única mostra medieval de *a hecho*, é dicir, a metade do século XIII. En concreto, o TMILG mostra que xa aparece nas *Cantigas de Santa María* do Rei Afonso X en cinco ocasións e en sendas composicións de Roi Queimado e Martín Moxa (esta debe se-la documentación máis antiga por canto a actividade deste trovador aragonés se sitúa na década de 1240):

⁸ “Faena, grupo, apuro (Sobral). El significado se captará mejor por los ejemplos: *Eitada de patacas*, día recogiendo patatas; *Na eitada do pan*, en el apuro, faena de recogida del centeno y trigo; *Teño unha eitada de xente collendo patacas*, *Hai unha boa eitada de millo*, etc.” (cit. apud. Santamarina 2003, s.v. EITADA).

*Ca o vej' eu no coro cada dya / vestir [y] capa e sobrepeliça, / e a eyto fala el e moy
melhor / diz (Moxa 1996).*

*E catou-o e viu-o come desfeito / das chagas mui grandes e atan maltreito, / e atou-llas
logo ben todas a eito / con panos de lynnno e con seus cendaes (Afonso X 1981).*

*E pois sse calad' ouveron, / contou-lles todo seu feito / com' estedera na forca / tres meses
todos aeito, / u a Virgen o guardara (ibid., I-175).*

*En Coira, cabo Sevilla, / foi este miragre feyto / no tempo que Aboyuçef / passou ben pelo
estreito / d'Algizira e a terra / de Sevilla tod' a eito / correu, e muitas aldeas / foron dos
mouros queimadas (ibid., II-323).*

*A sa moller a Reynna, / que jazia eno leito / cabo del, e este sonno / lle contava tod' a eito
(ibid., II-345).*

Nun estudo recentemente realizado, Gómez Clemente (2004) inclúea entre as 176 locucións que intuitivamente considera máis frecuentes e representativas do galego⁹. O CORGA confirmoulle estas expectativas, situando *a eito* entre as formas máis documentadas, o que o leva a concluír:

*Rexístranse ocorrencias en todo tipo de textos, destacando os textos de especialidade [...].
Podemos concluír que esta unidade pode ter un nivel de lingua coloquial (maiormente en
textos literarios pero tamén en certos casos de textos de opinión) e un nivel formal medio
ou medio alto, polas relativamente altas ocorrencias en textos de especialidade (Gómez
Clemente 2004: 96).*

A consulta dun corpus máis representativo, porque abarca un período máis longo, o TILG, ofrece resultados aínda máis significativos para *a eito*. Entre os anos 1845 e 2001 rexistra 476 aparicións da forma *eito*, das que a inmensa maioría (432) corresponden á locución *a eito* (e nalgún caso ás variantes *ó eito* e *da eito* que non rexistran os dicionarios pero si este corpus, aínda que moi limitadamente¹⁰).

Estas cifras superan con moito as ocorrencias das locucións que no CORGA a anteceden (*aló cachón*, 191; *de vagariño*, 112; *a esgalla*, 27; *a mantenta*, 68; *á espreita*, 130 e *a fume de carozo*, 8).

Desde o período previo ó Rexurdimento ata os nosos días *a eito*, pola contra, mantén unha distribución constante e uniforme ó longo dos anos. Baste compara-los seguintes datos tirados do TILG, que distribuímos en períodos de aproximadamente cincuenta anos:

1845-1900: 98 casos

1901-1950: 160 casos

⁹ Gómez Clemente toma como base a López Taboada e Soto Arias (1995). Con 95 ocorrencias, *a eito* ocuparía o segundo posto na lista mencionada, tras *a cachón*. Sen embargo, a análise detallada do cadro 1 (Gómez Clemente 2004: 89), sinala unha errata na suma total, polo que os 95 casos son en realidade 25. Con todo, aínda así segue a estar entre as locucións de maior uso: ocuparía agora o sétimo lugar, despois de *a cachón*, *de vagariño*, *a esgalla*, *a mantenta*, *á espreita* e *a fume de carozo*.

¹⁰ *Non fai falla alí o pantrigo nin o risolio escolleito; dulces mil crases i ó eito, mazapás de man d'amigo que deixan a un satisfeito (Anónimo1888).*

1951-2000: 174 ocorrencias

Todo isto leva a confirma-la situación privilexiada de *a eito* no paradigma de locucións galegas, capaz incluso de formar parte dunha unidade máis complexa (*a eito e a colleito*, que só localizamos en Alfredo Conde), en refráns, cantigas populares, etc. Velaquí unha pequena mostra representativa:

Sempre aquelas badaladas / lle magoaban o peito, / e saían bagoadas / polos dous ollos a eito / de saloucos misturad[a]s (Pintos 1845).

Que Castilla e castellanos, / todos nun montón a eito, / non valen o que unha herbiña / destes nosos campos frescos (Castro 1872).

O que ten atopa amigos a eito, i estos van faltando s'o ter vén a menos (Rodríguez López 1898).

A rapiña, según refirimos, facíase a eito e co permiso indireito e a intervención dos achegados ao goberno (Tettamancy 1912).

O pior mal que se lle pode faguer á nosa fala é espallar a eito cousas mal escritas nela (Dieste 1981).

Rañolas, cheo de ternura, daballe bicos a eito (Rodríguez Castelao 1934).

Antusiasta de Berlín, antusiasta d'Alemaña. É tamén dos qu'eiquí louvan todo a eito, sen faguer difrenza no bo e no ruín (Risco 1934).

Naturalmente, ó «collé-lo outono» non quer decir que se segue todo o prado dunha vez senón que se comenza por unha punta e vaise segando a eito consonte se precisa (Lorenzo Fernández 1962).

Están mallando nel a eito, sin reparar en qué parte do corpo lle dan (Ferreiro 1972).

Vese ben que é a Gula, que é o pecado de comer a eito e sen mesura (Rivas 1993).

—*¿Qué fas ti aquí, muller e estranxeira? Xulia virouse a eito. Viu diante dos seus narices, tesó coma un garabullo, o amo daquelas palabras* (Frías Conde 1997).

Se o prefiren, é tempo de reclamar. E faremos moi ben en facelo a eito e a colleito, por activa e por pasiva, respaldando colectivamente ó noso goberno nas reclamacións todas que plantexe, facéndoo sen descanso (Conde 2004)

Marzo ben feito, patacas a eito (Vázquez Saco 2003: 111).

A sona sin proveito corre polo mundo a eito (id, 378).

Se rega san Bento, regan tódolos santos a eito (Ferro et alii 1992: 169)

Vamos rüando a eito. / Pois que levamo-l-a sona, /Levarèmo-l-o porvèito (Valladares 1884, cit. apud Santamarina 2003, s. v. EITO)

A frecuencia no portugués non parece menor. Para constatar esta afirmación acudimos a un corpus electrónico actual de acceso libre (CETEMPúblico), que inclúe o texto de cerca de 2.600 edicións do diario *O Público*, entre os anos 1991 e 1998 (cun total de

aproximadamente cento oitenta millóns de palabras). O resultado son 68 ocorrencias, o que non parece pouco. Velaí algúns exemplos ilustrativos dos seus usos¹¹:

Fazem-se fantásticas leis e criam-se brilhantes instituições para o ambiente, mas matam-se árvores a eito, destroem-se vales e várzeas e planta-se eucalipto ao Deus dará (pol, 95b).

No Roque Santeiro há assassínios e roubos a eito, contam, mas as pessoas emitem um calor que não combina com o retrato oficial (clt, 94a).

Se o futuro presidente do partido cortar a eito corre o risco de ter uma cisão orgânica na bancada (pol, 96a).

Por outras palavras, que a RTPi deixe de ser un mero retransmissor de enlatados a eito e passe a dispor de programação própria e sintonizada com os diversos públicos a que se dirige nas sete partidas do mundo (clt, 96a).

Apanhar caracóis ou caracoletas revela-se bem mais simples: aponta-se a lanterna, descobre-se as “antenas húmidas que às centenas sondam a atmosfera e depois é apanhá-los a eito, pois aquela hora da noite não é altura de estar a escolher coisa nenhuma” (soc, 95b).

Ha mau cheiro por todo o lado, pinturas e silvas a eito (nd, 91b).

Falta reparar o escalavrado pavimento e acabar com o estacionamento a eito, que transformou esta parte da cidade num depósito de automóveis (soc, 98b).

Tenho-lhe posto cataprasma de orvajão e semprónia, há quatro meses a eito todas as noites –atalhou Maria da Laje (Castelo Branco 1876).

Da consulta dos exemplos tirados deste corpus podemos extraer algunha curiosidade interesante:

En primeiro lugar, en correspondencia co predominio no castelán clásico da combinación *llevar a hecho*, no portugués contemporáneo *ir (tudo) a eito*, con sete ocorrencias, parece convertida nunha secuencia estandarizada (cabe recordar que esta combinación era a segunda en frecuencia no caso do castelán):

A minha mãe meteu-se e levou também, que quando ele ficava assim tarado quem lhe aparecesse pela frente levava, ia tudo a eito (pol, 93b).

De textos inadmissivelmente reaccionários sobre a PGA a páginas indescritivelmente aborrecidas sobre a teoria da literatura, vai tudo a eito (clt, 92a).

Vão casadas, vão viúvas, vão solteiras, vai tudo a eito (clt, 92b).

En segundo lugar, a unidade máis complexa *a eito e a colleito*, que documentamos en galego, ofrece agora o seu paralelismo estrutural (articulación binaria, rima) na secuencia *a eito e sem preceito*:

A malla de instalações desportivas do país tem sido tecida sem obedecer a qualquer ordenamento territorial, a eito e sem preceito (des, 97a).

¹¹ As siglas que seguen a cada cita indican, segundo a convención do corpus, a sección (política, cultura, deportes, etc.), ano e semestre (a/b).

En terceiro lugar, cabe mencionar unha coincidencia inesperada. Sendo moi baixa a probabilidade de que *a eito* se combine co sintagma *abrir a boca*, non pode deixar de sorprenden que nos encontremos con esa composición (*abrir a boca a eito*) nun poema épico do século XVI español e nun artigo de actualidade dun periódico portugués dos últimos anos do século XX. É como topar dúas agullas no mesmo palheiro:

El cual así le aprieta y despedaza / los miembros que la guardan en el pecho, / y el grande hueco así desembaraza, / con uñas y con boca abriendo a hecho, / que hizo para sí muy ancha plaza, / y el grande casco descubrió por techo, / quedando el Orco de alto abajo abierto, / sobre ahogado y más de amores muerto (Barahona de Soto 1981, cit. apud. CORDE, s.v. A HECHO).

Uma delas, no sul de México, não conseguiu distinguir a erva (comum) da cocaína e abriu a boca a eito: engoliu um pacote com oito quilos da droga e morreu de “overdose” (CETEMPúblico, soc, 92a).

Como se comproba, a consulta dos cörpera galegos e portugueses mostran unha vitalidade da que está carente o correlato castelán. Con todo, queda claro, despois da presentación de datos ata aquí feita, que ámbalas dúas locucións, *a hecho* e *a eito*, teñen unha mesma orixe.

Anteriormente desbotamos o étimo *factus* para o castelán *a hecho* e propuxemos a vinculación co termo *echo* como base de formación. A comparación con *eito* permitíranos precisar este punto, sobre o que hai certa discrepancia entre os autores que estudan a etimoloxía do castelán *echo* e do galego e portugués *eito*. Os dous étimos que se barallan son, por unha parte, como dixemos, o latín *iactus* ‘lanzamento, tiro, disparo’ (participio de *iactāre*, frecuentativo de *iacēre*, todos co significado de ‘lanzar, disparar, botar’, etc., de onde proceden o castelán *echar* e o galego e o portugués *deitar*¹²). Evidentemente, a partir de *iactus* é doado explica-la evolución a *echo* (DCECH, s.v. ECHAR). Pola contra, o resultado esperado en galego para esa voz latina é *xeito*, palabra efectivamente existente na nosa lingua, fornecedora dunha rica familia léxica e fraseolóxica (*xeitoso*, *axeitar*, *ó xeito*, etc.). A conservación da palatal inicial latina no galego e portugués (*xeito*, *xanela*, *xaxuar*) dificulta a hipótese mantida para o castelán, polo que desde que C. Michaëlis a propuxo a fins do século pasado, a lexicografía portuguesa opta polo étimo *ictus* ‘golpe’ como máis probable para *eito* (Machado 1952, Cunha 1989). O indiscutible mestre da etimoloxía hispánica, J. Coromines, sen rexeita-la hipótese *ictus*, opta por *iactus*. As dúas, con todo, presentan problemas. Os que optan por *iactus* deben xustifica-la desaparición de palatal inicial (o que fan Coromines e Pascual (1980), aludindo a un proceso de disimilación de antigas palatais, ou A. Otero (1951), mostrando un caso similar de perda de palatal inicial en *irmao/irmán* < *germanus*. Cit. apud Santamarina 2003, s.v. EITAR). Pola súa banda, *ictus* presenta a dificultade do vocalismo inicial. O infinitivo correspondente está documentado con *i* longa (*īcere*), en tanto que a solución galega e portuguesa pide un *i* breve (*īctus*), polo que tería que darse o rarísimo caso de alternancia que se produce, por exemplo, entre *dicere* e *dīctus* (cfr. cast. *dīctatum* > *dechado*, DCECH s.v. ECHAR). Vemos, pois, que as dúas hipóteses

¹² Por disimilación de antigas palatais (DCECH, s.v. echar). Outros autores prefiren a etimoloxía *deiectare* para a forma galega e portuguesa (vid. Malkiel 1949).

presentan obxeccións salvables, polo que é difícil decidirse por unha ou outra opción. En todo caso, parece claro que a relación co verbo *hacer-facer* (*factus*) debe ser desbotada e que non parecería improcedente, en consecuencia, propoñe-la ortografía *a echo* para a locución castelá.

2.1. A feito

Resultando, pois, que *a eito* non ten aparentemente ningunha relación co participio do verbo *facere*, non deixa de chama-la atención que, no galego actual, esta locución alterne cunha variante sinónima e paronomásica, *a feito*. Así, o *Diccionario da Real Academia Galega* (1997) fai sinónimas as dúas expresións (s.v. EITO e FEITO, -A), seguindo o apuntado xa no inconcluso en Academia (1913-28). De igual xeito proceden E. Rodríguez González (1958-61), C. García González (1985), Franco Grande (1968, *dafeito*), etc.

Deste modo, o refrán que no apartado anterior recolleemos de Vázquez Saco (2003) figura tamén nesa obra na variante:

A sona sen o proveito corre polo mundo a feito (Vázquez Saco 2003: 378).

Estatisticamente cabe menciona-lo menor uso de *a feito*. Os vintecinco exemplos que nos proporciona o CORGA para *a eito* redúcense agora ós seguintes tres casos:

Tirou tamén algúns libros e cadernos que colocou a feito encol do andel (Cortizas 1996).

Máis ben semellaban un envelenamento que, no caso de Barbadás, estaba claro que se fixera a feito para dar cabo dunha familia (García Mañá 1997).

Hoxe queremos falarlles dos petos de ánimas que se espallan, espárense ou estran polo mundo galaico ou galiciano a feito (Neira 2000).

O TILG ofrece bastantes máis ocorrencias baixo as formas *a eito*, *da feito* e *ó feito*, pero en todo caso a súa suma representa unha cantidade moi inferior á de *a eito*:

1800-1900: 17

1901-1950: 18

1951-2000: 47

Os das rilleiras / Todos a feito / Facerche queren / O seu festexo (Castro y Neira 1826).

Un angazo, unha fouciña, un rodo, un sacho, e outros instrumentos; todos a feito: —27 cadelas (Anónimo 1876).

Ó vé-lo entrar, os sinores / Que na Vila ten asento, / Como son tan amiguiños / De figurar, van a feito / Unhos ofrecerlle a casa, / Outros rindirlle respeito, / E os máis cheirarlle o rabo / Por creerllo de proveito (Anónimo 1877a).

De cantas cousas de proveito se poden en Galicia facer, de todas temos parrafeado longo e a feito (Anónimo 1877b).

Dende aquí vexo un camiño / que non sei a donde vai; / polo mesmo que n'o sei, / quixerao poder andar. / Istreitiño serpentea / antre prados e nabals, / i anda ó feito, aquí escondido, / relumbrando máis alá (Castro 1880).

Porque teño oucído decer que niste tempo é cando perdemos o xuício por compreto mozos e vellos a feito (Anónimo 1886).

Labrego que comes pouco / por máis que moito traballas, / pra nós praceres e risas, / runflas, líos e trouladas, / pra ti martirios e fame, / loitos a feito e desgracias, / vixilia con austinencia, / pouco pan e moitas bágoas (Lamas Carvajal 1998).

A neve da duda que cai sobr'o peito, matando d'a feito os xérmenes vai (Dato Muruais 1891).

Eu voulle contar d'a feito por tod'o qu'atrasei (Justo Castro 1907).

As dúas operaciós teñen moita importáncea pra ter bon resultado no prado, pois dilas dependerá que nacia ben a herba e a feito en tod'o prado sen que s'amosen eiquí manchós dunha das crases d'herba da mezcra, aló doutra (Eguilior 1913).

Son, nena, os teus seos tersos e brandidos, morosos e erguidos, niños ruladores, que no dondo leito que lle fai teu peito, van ceibando a feito cantigas e amores (Taibo 1922).

Despois xa non foi topenear, senón durmir a feito, ata qu'acordei na fronteira belga (Risco 1934).

A xente di a feito que a Serena era unha muller coma outra calquera; pro que súa nai boutoulle unha maldición, e dende entón anda anfibra no mar (Lence-Santar 2000).

A peste era como unha sega. Levaba mozos e vellos a feito (Fole 1976).

Unha vez era un tolo que nunca se lavaba, e cu' eso no vrau as moscas comía-no de a feito, pois non lle salían da cara (Prieto 1958).

O pelo e o bigote empezabanlle a encanecer a feito (Cabana 1992).

Froles invadenvos a vida e corgas de negror manan de a feito (Méndez Ferrín 1994).

Nalgunhas épocas del ano, estes catarros dabanse case d'a feito, había andancia (Fernández Vior 1997).

Sobre a distribución no mapa dialectal de Galicia, os datos de que dispoñemos son imprecisos: Elixio Rivas Quintas (2001, cit. apud Santamarina 2003, s.v. FEITO) documenta o seu uso en Dragonte do Bierzo, Lugo, pero esténdeo polo Sur de Galicia en xeral. Esta presenza no sur podémola confirmar en Valdeorras. Pola súa banda, a información que aporta C. García González (1985), dentro das limitacións que impón a metodoloxía con que se elaborou a obra, permite comproba-la coexistencia nalgunhas zonas (Curtis, Sobrado) e documenta especificamente *a eito* en Santaia, Santiago e Monterroso e *a feito* en Caaveiro.

Desde este punto de vista xeográfico, *a feito* pode ser considerado un trazo diferencial con respecto ó portugués. Co valor que aquí nos interesa, *a feito* non aparece nos dicionarios desa lingua nin se documenta no corpus que anteriormente mencionamos (CETEMPúblico), o que non obsta para que esta forma, aínda que de xeito escaso, se poida documentar xa na lingua medieval común.

O TMILG ofrece 29 documentacións para *a feito* (en distintas grafías: *a feyto*, *afeyto*, *afeito*). Na maioría dos casos trátase dunha forma perifrástica do verbo facer (*ten feito*) ou dunha locución modal traducible por 'efectivamente, en efecto'¹³, como se comproba, respectivamente, nos seguintes exemplos (obsérvese que no segundo contrastan *a feito* e *a eito*):

Quando se foi, fez me preito / que se verria mui cedo / e mentiu-me, tort' á feito (Pai Soarez de Taveirós 1996).

E muitos ó eu oj' e[n] mal son / dizer por vós [atal]: que, a feito, / sodes cego; e dix' eu log' a eito / esto que sei que vos a vós aven: / que nunca vos ome diz nulha ren, / que non ouçades, se Deus mi perdon (Roi Queimado 1996).

Con todo, nalgún contado caso xa se pode documenta-lo significado que converterá a esa locución en sinónima perfecta de *a eito*:

O bispo e toda a gente deant' estando, / veend' aquest' e oynd' e de rijo chorando, / viron que miragre foi e non trasgeito; / porende loaron a Virgen a feito (Afonso X 1981).

Contando-lle tod' a feito / en qual maneira dormira / e en jazendo dormindo / a Santa Maria vira (id, II- 309).

Con anterioridade, o inconcluso *Diccionario gallego-castellano* da Real Academia Galega (1913-1928) xa incluía unha cita, tomada da *Crónica Troiana*, que poucos anos antes, en 1900, publicara na Coruña D. Andrés Martínez Salazar:

*Ca ali nõ ficou pobre nõ rrico nõ padre nõ fillo nõ uello nõ mãcebo nõ moller nõ baron nõ moço nõ moça nõ seruo nõ señor que todos nõ matasen a feyto*¹⁴.

Como se aprecia, as citas anteriores son todas de textos de orixe galega, o que parece apuntar xa a un trazo primitivo de bifurcación do antigo tronco común galego-portugués (aínda que teríamos que realizar unha maior pescuda no portugués medieval para corroborar esta afirmación dun xeito máis rigoroso).

A xustificación desta confluencia sinonímica entre *a eito* e *a feito* que, como vemos é antiga, non é doada. En principio parece razoable supoñer que *a feito* se contaminou do significado de *a eito*. Sabemos que é un principio da crítica textual deriva-la "lectura difícil" (*lectio difficilis*) a partir da fácil. A partir de *a eito*, por etimoloxía popular, por tratarse de parónimos, é factible supoñer que unha forma case inusitada fóra desta

¹³ O TILG permite comprobar a pervivencia no galego moderno deste valor de *a feito*:

Pois si as bruxas feito tan porco e ruín hora ll' han feito, si non fuximos, d'a feito outro máis porco farán. (Fernández Morales 1861).

D'a feito vou rebentar (ibid.).

—¡Perdeu a chola d'a feito! (ibid.).

Desde hoxe, a feito deixo de visitar a cantos non quixeron soltar as cadelas (Anónimo 1877c).

¹⁴ R. Lorenzo sinala que esta primeira edición de Martínez Salazar ía acompañada dun glosario feito por Manuel M. Rodríguez. Deste xeito, "As palabras da *Crónica Troiana*, tanto se estaban ben como mal lidas, pasaron ó *Diccionario gallego-castellano por la Real Academia Galega* (Coruña, 1913), que chega ata a palabra *cativo*, e despois a outros dicionarios galegos" (R. Lorenzo 1985: 204).

locución, cal é o caso de *eito*¹⁵, se acabara asociando cun substantivo de abundantísimo uso como é *feito*. No caso do castelán a asociación entre os dous lexemas (*echo* e *hecho*) aínda é máis esperable, como de feito se dá, porque en troques de paronomasia temos unha homofonía perfecta.

3. Recapitulación

Non nos parece oportuno rematar estas follas sen intentar xustifica-la coexistencia desta expresión fraseolóxica nas tres linguas do occidente peninsular. Neste punto cremos que nos teremos que mover no campo das hipóteses máis ca no das certezas. En principio, sendo linguas neolatinas, nada ten de estraño que coexistan gran cantidade de locucións. Este parécenos, con todo, un caso especial porque a frase feita non existía no latín. É, por tanto, unha creación que podemos remontar como moito ó protorromance ou latín tardío hispánico previo ó nacemento das distintas linguas peninsulares.

Así e todo, esta explicación non nos parece totalmente convincente. Non pode deixar de chama-la atención a escasa documentación que *a hecho* ofrece en castelán, case toda concentrada nese período de pouco máis de cen anos chamado Século de Ouro, cun antes e un despois practicamente baleiros. Este feito poderíanos facer pensar que se trata dun lusismo (como outros que entraron por esa época: *echar de menos*, *sarao*, *vigía*, *mermelada*, *menino*, *-a*) ou dun galeguismo (resultado da masiva emigración que se producía, con motivo da sega, por terras de Castela, Extremadura e Andalucía¹⁶) que non acabará por ser aceptado (aínda que a súa utilización entre os escritores clásicos e a consecuente inclusión nos dicionarios de uso lle supuxo a supervivencia latente para os séculos posteriores, o que xustificaría os escasos exemplos documentados nos séculos XVIII e XIX). Outra explicación —non incompatible coa anterior— é a de que se trate dun occidentalismo (léxico común ás linguas do occidente peninsular, ese que nos dicionarios do castelán figura como propio de Salamanca, Cáceres, Zamora, León, etc. e que adoita coincidir co galego e o portugués). Isto xustificaría a aparición relativamente elevada de documentación no occidente peninsular —feito xa comentado—. Como termo de orixe rural, permanecería no tecnicismo agrícola “cortas a echo” que constatamos en tratados de silvicultura ata a actualidade. A súa utilización por algúns escritores clásicos implicaría ademais a supervivencia como termo literario que acabamos de comentar.

¹⁵ Incluso nos parece unha suposición verosímil considerar que o substantivo *eito* sobrevive en construción independente por causa da relativa alta frecuencia da locución que nos ocupa, é dicir, *a eito* mantén a *eito*. No cruce das dúas locucións tamén puido influír a existencia do adverbio latino *affatim* (Fernández López 1988), carente de toda relación etimolóxica cos termos aquí mencionados (procede da frase preposicional *ad fatim* ‘ata rebentar’, de *fatís* ‘fenda, regaña’). A semellanza formal con *ad factum* (de onde procedería *a feito*) puido contaminar co significado de ‘abundancia’ esta forma, provocando a confluencia sinonímica con *a eito*.

¹⁶ E. González López (1973) cita un documento de L. Labrada (S. XVII) no que se menciona a cantidade de 30.000 segadores.

4. Bibliografía

- [CETEMPublico]: *Corpus de Extractos de Textos Electrónicos MCT/Público* (<http://www.linguateca.pt/CETEMPublico/>).
- [CORDE]: *Corpus Diacrónico del Español* (<http://www.rae.es/>).
- [CORGA]: *Corpus de Referencia do Galego Actual* (<http://corpus.cirp.es/corgaxml/>).
- [CREA]: *Corpus de Referencia del Española Actual* (<http://www.rae.es/>).
- [DCECH]: COROMINES, J. e PASCUAL, J. A. (1991-97): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Gredos, Madrid.
- [DRAE]: Real Academia Española (2001²²): *Diccionario de la lengua española*. Espasa-Calpe, Madrid.
- [NTLLE]: Real Academia Española (2001): *Nuevo Tesoro Lexicográfico de la Lengua Española*. Espasa Calpe, Madrid. Edición en DVD-ROM.
- [Santamarina 2003]: SANTAMARINA, Antón (ed.) (2003): *Diccionario de diccionarios*. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña. Edición en CD-ROM.
- [TILGA]: *Tesouro Informatizado da Lingua Galega* (<http://www.ti.usc.es/TILG/>).
- [TMILG]: *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega* (<http://corpus.cirp.es/tmilg/>).
- ACADEMIA DAS CIÊNCIAS DE LISBOA (2001): *Diccionario da Língua Portuguesa*. Verbo, Braga.
- AFONSO X (1264-1284): *Cantigas de Santa María I-77*. Ed. de W. Mettmann, Xerais, Vigo, 1981.
- (1264-1284): *Cantigas de Santa María I-114*. Ed. de W. Mettmann, Xerais, Vigo, 1981.
- (1270-1284): *Estoria de España II*. Historiografía. Ed. de Kasten, Ll. e Nitti, J. Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison, 1995.
- AGUADO, Pedro de, Fray (1573-1581): *Historia de Santa Marta y Nuevo Reino de Granada*. Colombia, Historiografía. Ed. de Jerónimo Bécker, Establecimiento Tipográfico de Jaime Ratés, Madrid, 1916-1917.
- ALBORG, J. L. (1970): *Historia de la literatura española*. Gredos, Madrid.
- ALEMÁN, Mateo (1599): *Guzmán de Alfarache*. Ed. de B. Brancaforte, Cátedra, Madrid, 1979.
- (1604): *Segunda parte de la vida de Guzmán de Alfarache*. Ed. de José María Micó, Cátedra, Madrid, 1987.
- ALEMANY y BOLUFER, José (1917): *Diccionario de la Lengua Española*. Ramón Sopena, Barcelona.
- ALONSO DE HERRERA, Gabriel (1513): *Obra agricultura*. Agricultura, ganadería, pesca y caza. Ed. de Thomas Capuano, Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison, 1995.
- ANÓNIMO (1240-1250): *Libro Alexandre*. Ed. de Ivy A. Corfis, Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison, 1995.
- ANÓNIMO (1293): *Gran Conquista de Ultramar*. Ed. de Louis Cooper; Franklin M. Waltman, Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison, 1995.

- ANÓNIMO (1300): *Fuero de Alarcón*. Ordenamientos y códigos legales. Ed. do CORDE, Real Academia Española, Madrid, 2000.
- ANÓNIMO (1300-1305): *Libro del cavallero Cifar*. Ed. de Juan Manuel Cacho Bleuca, Universidad de Zaragoza, 2003. Cit. apud CORDE.
- ANÓNIMO (1876): *O Tío Marcos da Portela*, 1ª época, Parrafeo 13, páx. 51.
- ANÓNIMO (1877a): *O Tío Marcos da Portela*, 1ª época, Parrafeo 59, páx. 235.
- ANÓNIMO (1877b): *O Tío Marcos da Portela*, 1ª época, Parrafeo 49, páx. 193.
- ANÓNIMO (1877c): *O Tío Marcos da Portela*, 1ª época, Parrafeo 40, páx. 157.
- ANÓNIMO (1886): *O Galiciano*, Paróla 75, 23 de febreiro.
- ANÓNIMO (1888): *A Fuliada*, nº 12, 19 de abril, A Cruña, páx. 3. cit. apud TILG, s.v. *eito*.
- ÁVILA, Francisco de (1508): *La vida y la muerte o vergel de discretos*. Didáctico. Ed. de Pedro M. Cátedra, Fundación Universitaria Española-Universidad Pontificia de Salamanca, Madrid, 2000.
- BARAHONA DE SOTO, Luis (1586): *Las lágrimas de Angélica*. Ed. de José Lara Garrido, Cátedra, Madrid, 1981.
- BERCEO, Gonzalo de (1228-1246): *Del sacrificio de la misa*. Ed. de Pedro M. Cátedra, Espasa-Calpe, Madrid, 1992.
- BORONAT y BARRACHINA, Pascual (1901): *Los moriscos españoles y su expulsión*. Historiografía. Imprenta de Francisco Vives, Valencia, 1992. Copia un documento de 1581.
- CABANA, Darío Xohán (1992): *Vidas senlleiras*. Xerais, Vigo.
- CARRÉ ALVARELLOS, Lois (1928-1931): *Diccionario galego-castelán*. Edición Lar, A Cruña.
- CASTELO BRANCO, Camilo (1876): *Maria Moisés*. Cit. pola edición dixital de <http://www.portoeditora.pt/bdigital>.
- CASTILLEJO, Cristóbal de (1999): *Obras de conversación y pasatiempo*. Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Edición dixital baseada nas *Obras de Castillejo, edición, prólogo y notas de Jesús Rodríguez Bordona*, Espasa-Calpe, Madrid, 1958.
- (1999): *Obras morales y de devoción*. Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Edición dixital baseada nas *Obras de Castillejo, edición, prólogo y notas de Jesús Rodríguez Bordona*, Espasa-Calpe, Madrid, 1958.
- CASTRO y NEIRA, A. M^a (1826): *Alborada, Alegrádevos pastores, Vinde axiña, compañeiros*. Arquivo musical da catedral de Mondoñedo.
- CASTRO, Rosalía de (1863-1872²): *Cantares Gallegos*. Madrid.
- (1880): *Follas Novas*. La Propaganda Literaria, La Habana.
- COMBÉS, Francisco (1897): *Historia de Mindanao y Joló*. Filipinas, Historiografía. Ed. de W. E. Retana, Imp. Viuda de Minuesa de los Ríos, Madrid.
- CONDE, Alfredo: *El Correo Gallego* (www.elcorreogallego.es), 20/VII/04. *Corpus del Español*: <http://www.corpusdelespanol.org/>
- CORTIZAS, Antón (1996): *Leonel*. Xerais, Vigo.
- CUEVA, Juan de la (1580): *Tragedia del príncipe tirano*. Ed. da Sociedad de bibliófilos españoles, Madrid, 1917.

- CUNHA, A. G. da (1989): *Dicionário etimológico Nova Fronteira da língua portuguesa*. Nova Editora, Rio de Janeiro.
- CUVEIRO PIÑOL, J. (1876): *Diccionario gallego*. N. Ramirez y C.^a, Barcelona.
- DATO MURUAIS, Filomena (1891): *Follatos*. Imp. de A. Otero, Ourense.
- DAZA DE VALDÉS, Benito (1623): *Uso de los antojos para todo género de vistas*. Oficios. Ed. de Cristina Blas Nistal, CILUS, Salamanca, 1999.
- DIESTE, Rafael (1926): *Antre a terra e o ceo*. Eds. do Castro, A Coruña, 1981.
- DOMÍNGUEZ, R. J. (1846-47): *Diccionario Nacional o Gran Diccionario Clásico de la Lengua Española*. Establecimiento de Mellado, Madrid/Paris.
- EDERRA INDURÁIN, Alicia (1996): *Botánica ambiental aplicada*. Las plantas y el equilibrio ecológico de nuestra tierra. Ecología, EUNSA, Pamplona.
- EGUILIOR, Xoán (1913): *Os prados y-o gando*. Tío Pepe.
- ERCILLA, Alfonso de (1578): *La Araucana*. Ed. de Isaías Lerner, Cátedra, Madrid, 1993.
- FERNÁNDEZ DE HEREDIA, Juan (1379-1384): *Vidas paralelas de Plutarco* I. Ed. de Juan Manuel Cacho Bleuca, Universidad de Zaragoza, 2002.
- (1385): *Gran Crónica de España* I. Ed. de Regina af Geijerstam, Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison, 1995.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ, Mª C. (1988): “Adverbios en -(t)im en latín tardío” en *Verba* 15,1988,393-396.
- FERNÁNDEZ MORALES, Antonio (1861): *Ensaio poéticos en dialecto berciano*. Estab. tip. de la Viuda e Hijos de Miñón, León.
- FERNÁNDEZ VIOR, José Antonio (1997): *Notas etnolingüísticas del Conceyo da Veiga*. Xeira, A Caridá.
- FERREIRO, Celso Emilio (1972): *A fronteira infinda*. Castrelos, Vigo.
- FERRO RUIBAL, Xesús et alii (1992): *Diccionario dos nomes galegos*. Ir Indo, Vigo.
- FILGUEIRA VALVERDE, X. F. et alii (1926): *Vocabulario popular castelán-galego*. El Pueblo Gallego, Vigo.
- FOLE, Ánxel (1955-1976³): *Terra brava. Contos da solaina*. Galaxia, Vigo.
- FRANCO GRANDE, X. L. (1972²): *Diccionario galego-castelán e vocabulario castelán-galego*. Galaxia, Vigo.
- FRÍAS CONDE, Francisco Xabier (1997): *As esperanzas de Abu el-Hol*. Espiral Maior, A Coruña.
- GARCÍA DE LLANOS (1609): *Diccionario y maneras de hablar que se usan en las minas*. Oficios. Ed. de Ramiro Molina Barrios, CILUS, Salamanca, 1999.
- GARCÍA GONZÁLEZ, C. (1985): “Glosario de voces galegas de hoxe” en anexo 27 de *Verba*.
- GARCÍA MAÑÁ, Luis Manuel (1997): *O lume de Santo Antón*. Xerais, Vigo.
- GARCÍA TRIGO, Xosé Manuel (1998): *Extintos básicos*. Xerais, Vigo.
- GASPAR y ROIG (1855): *Biblioteca Ilustrada de Gaspar y Roig. Diccionario enciclopédico de la lengua española, con todas las voces, frases, refranes y locuciones usadas en España y las Américas Españolas*. Imprenta y Librería de Gapar y Roig, Madrid.

- GÓMEZ CLEMENTE, Xosé María (2004): “Os rexistros e os niveis de lingua na fraseoloxía: unha aproximación descritiva das locucións nun corpus textual galego” en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 6,2004,81-112.
- GONZÁLEZ LÓPEZ, E. (1973): *El águila caída: Galicia en los reinados de Felipe IV y Carlos II*. Galaxia, Vigo.
- GONZÁLEZ VÁZQUEZ, Ezequiel (1921): *Alimentación de la ganadería y los pastizales españoles*. Veterinaria Ediciones Técnicas, Madrid-Barcelona, 1944.
- HOROZCO, Sebastián de (1540-1579): *Cancionero*. Ed. de Jack Weiner, Herbert Lang, Frankfurt, 1975.
- HOUAISS, A., SALLES VILLAS, R. M. de e MELLO FRANCO, F. M. de (2001): *Dicionário Houaiss da língua portuguesa*. Editora Objetiva, Rio de Janeiro.
- IBÁÑEZ FERNÁNDEZ, J. (1950): *Diccionario galego da rima e galego-castelán*. Marsiega, Madrid.
- IGLESIA ALVARIÑO, Aquilino (1961): *Nenias*. Galaxia, Vigo.
- JUSTO CASTRO, Germán (1907): *Desfogos*. Imp. de Cerdeira, Habana.
- KASTEN, LI. A. e NITTI, J. J. (dirs.) (2002): *Diccionario de la prosa castellana del Rey Alfonso X*. The Hispanic Seminary of Medieval Studies, New York.
- LAMAS CARVAJAL, Valentín (1887): *Poesía galega*. Ed. crít. de P. García Negro, O Castro, Sada, 1998.
- LEDO CABIDO, B. (dir.) (2004): *Diccionario de galego*. Ir Indo, Vigo.
- LENCE-SANTAR, Eduardo (1939): *Etnografía mindoniense*. Ed. de Armando Requeixo, Follas Novas, Santiago, 2000.
- LESTA MEIS, Xosé (1930): *As abellas de ouro*. Nós, A Cruña.
- LÓPEZ DE GÓMARA, Francisco (1553): *Segunda parte de la Crónica general de las Indias*. Historiografía. Ed. do CORDE, Real Academia Española, Madrid, 2002.
- LÓPEZ FERREIRO, A. (ed.) (1901): *Galicia histórica*. Colección diplomática. Tipografía Galicia, Santiago.
- LÓPEZ TABOADA, Carme e SOTO ARIAS, M^a do Rosario. (1995): *Así falan os galegos. Fraseoloxía da lingua galega. Aplicación didáctica*. Galinova, A Coruña.
- LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín (1962): *Etnografía: cultura material II*. Historia de Galiza. Nós, Buenos Aires.
- LORENZO, R. (1975): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla I*. Introducción, texto anotado e índice onomástico. Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”, Ourense.
- (1985): *Crónica Troiana. Introducción e texto*. Fundación P. Barrié de la Maza-R.A.G., A Coruña.
- MACHADO, J. P. (1952-2003⁸): *Dicionário etimológico da língua portuguesa*. Livros Horizonte, Lisboa.
- MAESTRO BERNALDO (1277): *Libro açafefa*. Astronomía. Ed. de Pedro Sánchez Prieto-Borja, Universidad de Alcalá de Henares, 2003.
- (1515-1668): *Ordenanzas de la Alberca y sus términos Las Hurdes y Las Batuecas*. Ordenamientos y códigos legales. Ed. de Gabrielle Berrogain, Tipografía de archivos, Madrid, 1930.

- (1571): *Antiguas ordenanzas para la conservación del Monte Castañar de la villa de Béjar*. Ordenamientos y códigos legales. Ed. de Juan Muñoz García, J. Sierra, Béjar, 1940.
- MALKIEL, Y. (1949): “Latin *iactare*, *deiectare*, and *eiectare* in Ibero-Romance” en *Boletim de Filologia* 10,1949,201-214.
- MALÓN DE CHAIDE, Pedro, Fray (1588): *La conversión de la Magdalena*. Espasa-Calpe, Madrid, 1930.
- MARTÍNEZ SEIXO, R. A. (2000): *Diccionario fraseológico galego. Unha achega desde o galego vivo*. Eds. A Nosa Terra, Vigo.
- MÉNDEZ FERRÍN, Xosé Luis (1994): *Estirpe*. Xerais, Vigo.
- MOXA, Martín (1221-1290). Ed. de M. Brea: *Lirica profana galego-portuguesa*. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades – Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1996.
- NASCENTES, A. (1961-67): *Dicionário da língua portuguesa*. Academia Brasileira das Letras, Departamento de Imprensa Nacional do Brasil, s.l.
- NEIRA VILAS, X. (1982): *Historias de emigrantes*. Edicións do Castro, Sada.
- NEIRA, Xosé Manuel: *O Correo Galego*, 13/11/2000.
- NÚÑEZ DE TABOADA, M. (1825): *Diccionario de la lengua castellana*. Seguin, Paris.
- OÑA, Pedro de (1596): *Arauco domado*. Chile. Ed. de José Toribio Medina, Academia Chilena, Santiago de Chile, 1917.
- OTERO, A. (1951): “Hipótesis etimológicas referentes al gallego-portugués” en *Cuadernos de Estudios Gallegos* XVIII,1951,83-114.
- (1977): “Vocabulario de San Jorge de Piquín” en anexo 7 de *Verba*.
- PAGÉS, A. de (1914): *Gran Diccionario de la lengua castellana (de Autoridades)*. Fomento comercial del libro, Barcelona.
- PAI SOAREZ DE TAVEIRÓS (1200-1220). Ed. de M. Brea: *Lirica profana galego-portuguesa*. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, Santiago de Compostela, 1996.
- PENA, X. A. (2001): *Diccionario Cumio de Expresións e Frases Feitas Castelán-Galego*. Cumio, Vigo.
- PÉREZ SÁENZ, Tomás (1960): *Geografía agrícola de España*. Agricultura, ganadería. Ediciones Atlas, Madrid.
- PINTOS, Juan Manuel (1845): *O achadizo*. Misterios de Pontevedra.
- PIZARRO, Pedro (1571): *Relación del descubrimiento y conquista de los reinos del Perú*. Cartas y relaciones. Ed. de Guillermo Lohman Villena - Pierre Duviols, Pontificia Universidad Católica del Perú, Lima, 1986.
- Porto editora dixital: [http:// www.portoeditora.pt/bdigital/](http://www.portoeditora.pt/bdigital/)
- PORTO REY, F. (1900): *Diccionario gallego-castellano*. Ed. de María Xesús Bugarín e Begoña González Rei, Real Academia Galega, A Coruña, 2000.
- PRIETO, Laureano (1958): *Contos vianeses*. Galaxia, Vigo.
- QUEIMADO, Roi (1221-1290). Ed. de M. Brea: *Lirica profana galego-portuguesa*. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, Santiago de Compostela, 1996.
- REAL ACADEMIA GALEGA (1928): *Diccionario gallego-castellano*. Litografía e imprenta Roel, A Coruña.

- RISCO, Vicente (1934): *Mitteleuropa. Impresión d'unha viaxe*. Nós, Santiago.
- RIVAS QUINTAS, E. (2003): *Frampas III, contribución al diccionario gallego*. Inédito, cedido polo autor para Santamarina (ed.) 2003.
- RIVAS, Manuel (1993): *En salvaxe compañía*. Xerais, Vigo.
- RODRÍGUEZ CASTELAO, Alfonso Daniel (1934): *Os dous de sempre*. Nós, Santiago.
- RODRÍGUEZ FLORIÁN, Juan (1554): *Comedia llamada Florinea*. Ed. de José Luis Canet, Edición electrónica, Valencia, 1996. Cit. apud CORDE.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, E. (1958-1961): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*. Ed. Galaxia, Vigo.
- RODRÍGUEZ LÓPEZ, Xesús (1898): *Pasaxeiras. Colección de poesías gallegas*. Imp. Ricardo Rojas, Madrid.
- RODRÍGUEZ NAVAS, M. (1918): *Diccionario general y técnico hispano-americano*. Cultura Hispanoamericana, Madrid.
- RODRÍGUEZ, F. J. (1863): *Diccionario gallego castellano*. Editado por A. de la Iglesia, A Coruña.
- ROJAS, Fernando de (1499-1502): *La Celestina. Tragicomedia de Calisto y Melibea*. Ed. de Francisco J. Lobera; Guillermo Serés; Paloma Díaz-Mas; Carlos Mota; Íñigo Ruiz Arzálluz; Francisco Rico, Crítica, Barcelona, 2000, 74. Cit. apud CORDE.
- RUIZ DE ALARCÓN, Juan (1613-1615): *El desdichado en fingir*. México. Ed. de Agustín Millares Carlo, Fondo de Cultura Económica, México, 1957.
- SALVÁ, V. (1846): *Nuevo diccionario de la lengua castellana*. Vicente Salvá, Paris.
- SARMIENTO DE GAMBOA, Pedro (1572): *Historia de los incas*. Perú, Historiografía. Ed. de Ángel Rosenblat, Emecé Editores, Buenos Aires, 1943.
- SARMIENTO, Martín, Fray (1745-55): *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*. Ed. de J. L. Pensado, Universidad de Salamanca, 1973.
- SAS, L. F. (1976): "Vocabulario del libro de Alexandre" en Anexo XXXIV do *Boletín de la Real Academia Española*, Madrid.
- SECO, M., ANDRÉS, O. e RAMOS, G. (1999): *Diccionario del español actual*. Aguilar, Madrid.
- (2004): *Diccionario fraseológico documentado del español actual*. Aguilar, Madrid.
- SIGÜENZA, José, Fray (1600): *Segunda parte de la Historia de la Orden de San Jerónimo*. Ed. de Juan Catalina García, Nueva Biblioteca de autores españoles, Madrid, 1907.
- SILVA, Feliciano de (1514): *Lisuarte de Grecia*. Ed. de Emilio J. Sales Dasí, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2002.
- SIMÓN, Pedro, Fray (1627): *Primera parte de noticias historiales de las conquistas de tierra firme en las Indias Occidentales*. Venezuela, Historiografía. Biblioteca Ayacucho, Caracas, 1992.
- TAIBO, Victoriano (1922): *Abrente. Versos galegos*. El Eco de Santiago, Santiago.
- TERRONES DEL CAÑO, Francisco (1605): *Instrucción de predicadores*. Ed. de Félix G. Olmedo, Espasa Calpe, Madrid, 1960.
- TETTAMANCY, Francisco (1912): *Boicentril. O druidismo e o celtismo gallego*. A epopeya irlandesa. Imprensa e Fotograbado de Ferrer, A Cruña.

- TORIBIO MEDINA, José (1956): *Historia del Tribunal de la Inquisición de Lima*. Fondo Historico y bibliográfico José Toribio Medina, Santiago de Chile. Reproduce un documento de 1570 aproximadamente.
- VALDÉS, Alfonso de (1527-1529): *Diálogo de las cosas acaecidas en Roma*. Ed. de Rosa Navarro Durán, Cátedra, Madrid, 1992.
- (1529): *Diálogo de Mercurio y Carón*. Ed. de Joseph V. Ricapito, Castalia, Madrid, 1993.
- VALLADARES NÚÑEZ, M. (1884):, *Diccionario castellano-gallego*. Imprenta del Seminario Conciliar Central, Santiago de Compostela.
- VÁZQUEZ SACO, F. (2003): *Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral*. Ed. de Beloso, J., Buján, P., Ferro, X. e Paz, Mª C. *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5.
- VEGA, Garcilaso de la (1526-1536): *Poesías castellanas completas*. Ed. de Elías L. Rivers, Castalia, Madrid, 1985.
- Wordtheque: <http://www.wordtheque.com/>
- XIMÉNEZ DE EMBÚN, J. e GONZÁLEZ ARNAO (1951): *Los montes. Introducción a la selvicultura*. Agricultura, ganadería. Ministerio de Agricultura, Madrid.
- ZEROLO, E. (1895): *Diccionario enciclopédico de la lengua castellana*. Garnier Hermanos, París.